

М.В.Шабовіч

АЎТАРСКАЯ СЛОВАТВОРЧАСЦЬ ЯК АДНА З КРЫНІЦ УЗБАГАЧЭННЯ ЛЕКСІКІ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Кожная мова ў сваім гістарычным развіцці пастаянна папаўняецца новымі лексічнымі адзінкамі. Узбагачэнне яе слоўніка можа адбывацца за кошт засваення слоў дыялектнай мовы, узнікнення новых значэнняў ужо вядомых слоў, запазычання з іншых моў і стварэння новых лексічных адзінак.

Вялікую цікавасць у даследчыкаў выклікае стварэнне новых слоў, што дае магчымасць прасачыць “узаемаадносіны” паміж мовай і маўленнем, асабліва калі мець на ўвазе, што ўсе новыя словы ствараюцца ў маўленні [1, с.155], а потым або прымаюцца літаратурнай мовай, становяцца узуальнымі, або застаюцца ўласна маўленчымі фактамі. Як трапна заўважыў В.У.Вінаградаў, “языковая система не толькі “порождает” речь, не толькі сдерживает её поток в известных берегах, но и питается ею, применяется под её сильным воздействием” [2, с.31].

Сярод новых слоў вучоныя выдзяляюць дзве групы лексем. Першую складаюць словы, што ствараюцца пераважна з намінатыўнымі мэтамі, маюць пэўную грамадскую неабходнасць і ўваходзяць у літаратурную мову. У мовазнаўстве іх прынята называць неалагізмамі. Навізна іх, як правіла, непрацяглая і суадносіцца з пэўным гістарычным перыядам. Большасць такіх слоў з часам становяцца агульнаўжывальнымі, а некаторыя за даволі кароткі тэрмін могуць устарэць і выйсці з актыўнага ўжытку, як здарылася, напрыклад, з некаторымі неалагізмамі 20–30-х гг. (*камбед, серадняк, лікбез, рабфак, нэп* і інш.).

Другую групу складаюць словы, што ствараюцца найчасцей пісьменнікамі з канкрэтнымі стылістычнымі ці (радзей) намінатыўнымі мэтамі і звычайна фіксуюцца ў мастацкім тэксце. Такія лексемны прынята называць аказіянальнымі. Не занатаваныя ў слоўніках, яны захоўваюць сваю навізну на значна большым часавым адрэзку, чым неалагізмы, а многія з іх, што маюць адзінкавае ўжыванне, практычна ніколі “не старэюць”, і гэта дазваляе некаторым вучоным лічыць пастаянную навізну вызначальнай прыкметай аказіяналізма [3, с.244]. Аказіянальныя словы могуць стварацца не толькі пісьменнікамі, але і кожным носьбітам мовы ў час гутаркі. Напрыклад, *намаласолиць* – нарыхтаваць маласольных агуркоў; *перамапасаніць* – вельмі інтымна пра нешта напісаць, больш адкрыта, чым у Мапасана, *адзавочніца* – закончыць заняткі з завочнікамі, *намакіяжыца* – накласці макіяж (прыклады “падслуханы” аўтарам). Сюды ж адносяцца таксама маўленчыя памылкі дзяцей (гл. працы К.І.Чукоўскага і А.А.Земскай).

Ад слоў, створаных пісьменнікамі, такія лексемы практычна нічым не адрозніваюцца, калі не браць пад увагу тое, што яны звычайна не маюць аўтара (г.зн., мы не ведаем яго), функцыянуюць пераважна ў вуснай мове пэўнай асобы (пэўных асоб) і не абавязкова выкарыстоўваюцца ў мастацкіх творах. Зрэшты, і аўтарскія наватворы, відавочна, жывуць пэўны час у вуснай мове і толькі потым атрымліваюць фіксацыю ў мастацкім тэксце.

Сваеасаблівым “пунктам адліку” інтэнсіўнай словатворчасці прынята лічыць пачатак XX стагоддзя, калі імкненне да абнаўлення паэтычнага слова з’явілася самым папулярным лозунгам часу і вялікая колькасць новаўтварэнняў стала ўстойлівай стылістычнай рысай многіх паэтаў [4, с.42; 5, с.84]. У прыватнасці, у рускай літаратуры адзін толькі В.Хлебнікаў стварыў некалькі тысяч аказіяналізмаў [6, с.21], актыўна выкарыстоўвалі гэты прыём таксама А.Белы, В.Брусаў, У.Маякоўскі, С.Ясенін, І.Севяранін.

У беларускай літаратуры выдатным словатворцам паказаў сябе Я.Купала, у якога “надзвычай ярка выявіўся моватворчы геній народа” [7, с.8]. Купалаўскія лексемы, на думку П.Глебкі, з’явіліся ў выніку вельмі вынаходлівых, але натуральных змен граматычнай формы слова ў адпаведнасці з традыцыямі і асаблівасцямі беларускай мовы [8]. Менавіта Янку Купалу належаць такія словы, як *вечнабыт, небазор, чужынішчына, абнядолицца, азярняціць, з’ярміць, скуржніць* і інш.

Сапраўдны ўздых аўтарскай словатворчасці назіраецца ў беларускай літаратуры 20-х гг. XX ст., калі маладыя творцы для адлюстравання таго “бурапеннага” і “буравейнага” жыцця шукалі новыя формы, свежае, трапяткое слова. Захапленне ўласнымі інавацыямі было выклікана тым, што нормы беларускай літаратурнай мовы толькі фарміраваліся і маладыя руплівыя “дойліды” беларускай літаратуры з “маладняцкім” запалам імкнуліся ўнесці свой уклад у стварэнне багатай, мілагучнай, выразна-дакладнай і разам з тым “блізкай да ўсяго працоўнага народу мовы, не адарванай ад яго” [9].

Настаўнікам для маладых творцаў стаў (таксама – малады, але бадай самы таленавіты, самы здольны) паэт-наватар У.Дубоўка, які не толькі канцэптuallyна раскрыў задачы словатворчасці ў шэрагу сваіх артыкулаў, надрукаваных у “Маладняку” і “Узвышшы”, але і ўласным прыкладам паказаў, як можна ўзбагаціць літаратурную мову, абапіраючыся на шматвяковы вопыт народа, уважліва прыслухоўваючыся да кожнага слова. У адной са сваіх публікацый ён, у прыватнасці, пісаў: “Маладая жыццяздольная нацыя, якую з’яўляем мы, не можа абыйсціся з той моваю, якую мы маем цяпер і завём літаратурнай. Няўхільна імкнучыся да ўдасканалення свае мовы, мы павінны паставіць гэта як вышэйшую праяву культурнасці, як найбольш патрэбную ў нашым культурным будаўніцтве” [10, с.102].

Не выключана, што на У.Дубоўку ў нейкай ступені паўплываў тэзіс рускіх футурыстаў, у прыватнасці словы У.Маякоўскага з даклада “Долой

искусство, да здравствует жизнь”, дзе ён, у прыватнасці, сказаў, што “нужно пересматривать запасы старого словесного материала и создавать из них новую речь, организующую сегодняшнюю речь... Слово, как и общественная структура, как быт, как одежда, как воздух, – требует «проветривания», «чистки», «мытья»” [11, с.17]. Падобна па гэтым пытанні выказаўся і А.Серафімовіч, які пісаў: “Язык нельзя рассматривать статически: дан классиками навечно, и кончено. Как и во всём – в быту, в культуре, в науке, строительстве, в литературе и языке кипит революция” [Литературная газета. 1934. 1 марта. С.3].

Працэс аўтарскай словатворчасці, які актыўна ішоў у беларускай літаратуры ў 20-я гады ХХ ст., быў прыпынены ў самым пачатку 30-х, калі нармальнае, здаровае развіццё мовы было парушана па прычынах далёка не лінгвістычнага характару. Мова (і не толькі мова) у той час становіцца справай палітыкаў, а ўсякае імкненне зрабіць яе больш самабытнай, больш яскравай і мілагучнай (як правіла, на аснове дыялектнай мовы) дзяржавай не падтрымлівалася. Ёй патрэбны былі не шукальнікі і эксперыментатары, не шматлікія карпатлівыя рупліўцы, а ціхмяныя зысанаўцы гатовых, чужых рашэнняў. Фактычна прысудам для словатворчага пошуку ва ўсёй тагачаснай савецкай літаратуры стала дыскусія ў “Литературной газете” ад 14 лютага 1934 года паміж М.Горкім і А.Серафімовічам, у выніку якой перамагла пазіцыя М.Горкага, што “необходима беспощадная борьба за очищение литературы от словесного хлама”. Можна прыгадаць і яшчэ адзін горкаўскі выраз: “Погоня за новыми словечками, неумеренное употребление местных словарей, местных языкоблудий на меня лично наводит тоску... В этом стремлении украсить рассказ **не литературными словечками**, – кроме засорения языка хламом – чувствуется мещанская эстетика, желание изукрасить икону фолькой, бумажными цветочками и «виноградом». Это – плохо” [12, с.176]. Перад “безудержным” “лабораторным” эксперыментатарствам” (В.І.Аляксандрава) быў пастаўлены заслон. Галоўным паказчыкам мовы мастацкіх твораў стала яе нарматыўнасць. Пацверджаннем гэтаму з’яўляецца артыкул М.Клімковіча “Белорусская литература к своему съезду” ў аб’яднаным нумары “Литературной газеты” і “ЛіМа” за 8 чэрвеня 1934 года, дзе аўтар адкрыта выступае барацьбітом “за очистку языка от кулацких провинциализмов, архаизмов, неологизмов, чем так усердно нац.демы засоряли белорусский язык”.

У 30-я гады многія беларускія пісьменнікі і мовазнаўцы былі рэпрэсаваныя, а тыя, хто застаўся, вымушаны былі прытрымлівацца прынятых “аднагалосна” рашэнняў і ўстановак. І аўтарская словатворчасць як з’ява на працяглы час “сыходзіць са сцэны”.

Толькі з канца 50-х гг. аказіянальныя лексемы зноў звяртаюць на сябе ўвагу, дзякуючы ў першую чаргу “нерушна-свежа-вобразнаму” слову Р.Барадуліна, для якога аўтарская словатворчасць з’явілася ледзь не

вызначальнай рысай яго паэтычнага таленту. Няма індывідуальных лексем сустракаем у творах Я.Брыля, В.Зуёнка, М.Рудкоўскага, Я.Янішчыц, В.Аколавай і інш. Было знята табу на словатворчасць і ў лінгвістыцы. Як пісаў А.Яскевіч, “мала карысці прынесла нашай моватворчай практыцы мёртвая, перанесеная з ранніх моў, схема, што культывавалася ў пасляваенны час, згодна якой фарміраванне беларускай літаратурнай мовы ўжо закончылася... Практыка паказала зусім адваротнае” [13, с.121].

Бясспрэчна, словатворчасць беларускіх пісьменнікаў 20-х гг. не прайшла бясследна, хоць далёка не ўсе аўтарскія наватворы таго часу сталі набыткам літаратурнай мовы, што зусім зразумела. Зрэшты, бадай ніхто і не ставіў за мэту ўнесці цэлы пласт лексікі ў арсенал літаратурнай мовы. У большасці выпадкаў аказіянальныя словы ўтвараліся для пэўнага ўжывання, часцей са стылістычнымі задачамі. Хоць гаварыць пра тое, што пісьменнікі 20-х гг. не імкнуліся папоўніць літаратурную мову сваімі інавацыямі, будзе няправільна. Іншая справа, што многія запрапанаваныя ім наватворы былі ў хуткім часе рэпрэсаваны разам з іх аўтарамі. І ўсё ж словатворчы пошук у літаратуры адзначанага перыяду аказаў немалы ўплыў на творчасць сучасных паэтаў. Гэта бачна не толькі ва ўжыванні тагачасных наватвораў, якія так і не сталі моўным здабыткам (*санцавей, цмокей, крыляць* і інш.), але і ў актыўным выкарыстанні тых дэрывацыйных тыпаў (у тым ліку аказіянальных), а таксама ў разуменні таго, што трапнае і ўжытае да месца аказіянальнае слова заўсёды дадае твору большую эмацыянальнасць і насычанасць, робіць мову пісьменніка жывой і непаўторнай.

Прааналізаваўшы аўтарскія наватворы з беларускіх мастацкіх тэкстаў 20-х гг. XX ст., мы прыйшлі да высновы, што такія лексемны шырока ўжываліся, прычым пісьменнікі праяўлялі неаднолькавую актыўнасць ва ўтварэнні слоў розных класцін мовы. У прыватнасці, аказіянальныя назоўнікі найчасцей сустракаюцца ў П.Труса і Я.Пушчы, чыя творчасць развівалася пад немалым уплывам рускага імажынізму, для прадстаўнікоў якога такая дзейнасць была надзвычай характэрная. Прыметнікі-кампазіты з’яўляюцца прыкметнай рысай стылю М.Зарэцкага і З.Бядулі – пісьменнікаў рамантычнага напрамку ў беларускай літаратуры. Да дзеяслоўных дэрыватаў найчасцей звяртаўся У.Дубоўка, паэт-наватар, які заявіў сябе майстрам вобразна-дынамічнага верша. Многія словы, упершыню ўжытыя У.Дубоўкам, актыўна выкарыстоўваліся ў тагачаснай паэзіі, а наватвор *адлюстраваць* бадай адразу ж стаў моўнай адзінкай. Заўважана, што аказіянальныя словы больш характэрны для паэтычных тэкстаў, дзе аўтару даецца немалая свабода пошуку і эксперыменту, аднак складаныя прыметнікі, якія пішуцца праз дэфіс, часцей ужываюцца ў праязнічных творах.

Найбольш аказіянальных дэрыватаў было ўтворана шляхам чыстага складання. Таксама мелі прадуктыўнасць суфіксальны спосаб, складана-нульсуфіксальны, складана-суфіксальны і прэфіксальна-суфіксальны. Менш

прадуктыўнымі былі прэфіксальны і нульсуфіксальны спосабы. Малапрадуктыўнымі спосабамі пры ўтварэнні аказіянальных лексем з'явіліся постфіксальны, суфіксальна-постфіксальны, прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальны і прэфіксальна-нульсуфіксальны спосабы. Самую шматлікую групу даследаваных аказіянальных лексем склалі прыметнікі-кампазіты. Значны пласт аказіянальнай лексікі ўяўляюць сабой суфіксальныя дзеясловы.

Большасць аказіянальных лексем з беларускіх мастацкіх тэкстаў утворана па дэрывацыйных тыпах літаратурнай мовы. Разам з тым выяўлена нямала слоў, створаных з адхіленнем ад моўных тыпаў ці аказіянальна; сярод такіх утварэнняў значную частку складаюць адназоўнікавыя нульсуфіксальныя назоўнікі (*глыбінь, цішынь* і інш.), прэфіксальныя і постфіксальныя дзеясловы (*абвесніць, ашлюбавачь, весніца, камсамоліца* і інш.).

Актуалізацыя дэрывацыйнай структуры аказіяналізмаў ажыццяўлялася традыцыйнымі сродкамі: ужываннем у адным сказе побач з аказіянальнай лексмай яго ўтваральнага слова (*Нібы сокал ён [люд] сэрцам саколiў*), аднародных членаў (... *бязгутарнасць прыроды і слакой; ... губіць ранейшую бадзёрасць, веснавейнасць сваёй музы*), аднакарэнных слоў і інш.

Асноўнымі прычынамі аўтарскай словатворчасці ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гг. з'явіліся наступныя: пошук найбольш дасканалых лексічных адзінак у сувязі з неўнарманізаванасцю тагачаснай літаратурнай мовы; жаданне ўтварыць сінонім да агульнаўжывальнага слова, якое не задавальняе пісьменніка паняццыйнай дакладнасцю або гукавым афармленнем; патрэба ў стварэнні слова пэўнай часціцы мовы; імкненне стварыць непаўторна-яркі эпітэт; жаданне замяніць шматслоўны выраз адной лексічнай адзінкай; стылістычныя заданні, персіфікацыйныя мэты; арыентацыя на рускую паэтычную школу пачатку ХХ стагоддзя.

Для даролі значнай часткі аўтарскіх наватвораў (па нашых падліках – для 10,7% лексем) характэрна шматразовае выкарыстанне ў тэкстах мастацкай літаратуры. Гэта сведчыць пра магчымасць паўторнага ўжывання аказіянальнага слова. Выкарыстанне аказіяналізма ў шматлікіх кантэкстах, як правіла, нейтралізуе яго індывідуальна-аўтарскую семантычную напоўненасць, зніжае ступень аказіянальнасці і пэўным чынам садзейнічае адаптацыі наватвора сярод узуальных слоў, дае своеасаблівую заяўку на моўную прапіску. Аднак практыка паказвае, што, не падмацаваныя грамадскай неабходнасцю, аказіянальныя словы звычайна так і застаюцца на ўзроўні аўтарскага ўжывання, нягледзячы нават на іх вялікую частотнасць у мастацкіх творах. Тым не менш, набыткам беларускай літаратурнай мовы стала не менш, як паўсотні аўтарскіх наватвораў, што ўжываліся ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гг. ХХ ст.: *адначын, буравей, бяскрыласць, веснавей, веснаход, ветравей, жаўталісце, імглістасць, надранне, цветабой; буйналісты, залатакрылы, лістападны, смертаносны, срэбралісты;*

абеларусіць, абынтэлігенціца, бурапеніць, віхурыць, заснежыць, кучаравіць, суседзіць, бяссонна, снежна і інш. Гэта з’яўляецца яркаватым сведчаннем таго, што аўтарская словатворчасць – адна з крыніц узбагачэння лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

1. Ханпира Э.И. Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании // Развитие словообразования современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – С. 153–166.

2. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М.: Высш. шк., 1981. – 320 с.

3. Миськевич Г.И., Чельцова Л.К. Новые слова, их принятие и нормативная оценка (проблема новых слов в культурно-речевом аспекте) // Актуальные проблемы культуры речи. – М.: Наука, 1970. – С. 243–276.

4. Александрова О.И. Поэтические неологизмы начала XX века // Рус. речь. – 1974. – №1. – С. 42–46.

5. Александрова О.И. Новообразования в поэтическом творчестве Маяковского и его современников: Использование отвлеченных существительных с суффиксами -ость, -й, -чий, -ений // Ученые записки института / Горьк. пед. ин-т. – 1967. – Вып. 62. – С. 84–104.

6. Григорьев В.П. Словотворчество и смежные проблемы языка поэта. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

7. Гілевіч Н.С. Валадар роднага слова // Гілевіч Н.С. Удзячнасць і абавязак: Літ.-крытыч. артыкулы і нататкі. – Мінск: Маст. літ., 1982. – С. 3–18.

8. Глебка П. Ао моде Я.Купалы // ЛіМ. – 1946. – № 27.

9. Дубоўка У. Фармальна-мастацкія дасягненні маладнякоўцаў // Сав. Беларусь. – 1925. – 25 лістап.

10. Дубоўка У. Нататкі для сяброў // Узвышша. – 1929. – № 5. – С.102–109.

11. Александрова О.И. Русское поэтическое словотворчество // Труды института / Куйбыш. пед. ин-т. – 1978. – Т. 218. – С. 3–73.

12. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – 2-е изд. – М.: Высш. шк., 1972. – 614 с.

13. Яскевіч А. Неўладкаванае філалагічнае сумежжа // Грані майстэрства. – Мінск: Маст. літ., 1974. – С. 117–134.

РЭЗІЮМЭ

Артыкул прысвечаны вывучэнню аўтарскай словатворчасці ў беларускіх мастацкіх тэкстах. Праводзіцца дыферэнцыяцыя паміж моўнымі адзінкамі (неалагізмамі) і індывідуальна-аўтарскімі ўтварэннямі (аказіяналізмамі). Расказваецца пра развіццё беларускай аўтарскай словатворчасці ў XX стагоддзі. Даюцца карысныя назіранні пра ўжыванне аказіянальных слоў у беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гадоў XX ст., пра прычыны аўтарскай словатворчасці. Робіцца вывад аб папаўненні лексікі літаратурнай мовы за кошт аказіянальных лексем.

The article is devoted to the study of author's word formation in Belarusian literary texts. The differentiation between language units (neologisms) and individual author's units (occasionalisms) is carried out. The development of Belarusian author's word building in XX century is described. Useful observations about the application of occasional words in Belarusian literary texts of 1920s in XX century, reasons for author's word building are provided. The conclusion about enriching of the literary vocabulary by means of occasional lexems is drawn.